ՍՏԵՓԱՆ ԿԵՐՏՈՂ*Պատմական գիտությունների թեկնածու***ՄԻ ՀՐԱՏԱՐԱՎՈՒԹՅԱՆ ԱՌԻԹՈՎ**

1991 թվականին Իսխայելում, «Կավկասիոնի» հրատարակչությունում, լույս տեսավ «Կովկասում գտնվող հրեաների պատմություն» երկհատորյակը¹: Այս աշխատության հեղինակը՝ արոֆեսոր Իցհակ Դավիդը, չի թաքցնում, որ այս աշխատության նկատմամբ բացառիկ հետաքրքրություն է ցուցաբերել Իսրայելի կառավարությունը և հատկապես այն ժամանակվա վարչապետ Իցհակ Շամիրը, որը հեղինակին ցույց է տվել «լիարժեք և հասարակական-քարոշական օգնություն»: Կարդալով Կովկասի հրեաների պատմությանը նվիրված այս երկու ստվարածավալ հատորները՝ զնահատում ես հեղինակի կատարած զգալի աշխատանքը:

Ինչպես արդեն վերը նշվեց, այս աշխատությունը նվիրված է Կովկասյան հրեաների կյանքին, տեղաբնակների հետ նրանց հարաբերություններին, ինչպես նաև մշակույթին, կենցաղին և ավանդույթներին: Այս ամենի հետ հրեա պատմաբանը չի մոռանում հիշատակել նաև Կովկասի բնիկ ազգերի կողմից հրեաների նկատմամբ գործադրված ճնշումները: Սակայն երբ հրեաներին ճնշողների թվում հեղինակը հիշատակում է նաև հայերին և հատկապես Չայոց եկեղեցուն, որոնք իրենք օտար բռնակալիների կողմից գտնվում էին չափազանց ճնշված և կեղեքված պայմաններում, կասկած է առաջանում հեղինակի անկեղծության և գիտական անաչառության հանդեպ: Առաջին հատորի 278-րդ էջում հեղինակը, գրելով 19-րդ դարի սկզբի դեպքերի մասին, նշում է. «Պետք է ընդգծել, որ Չարավային Դաղստանի և Ադրբեջանի շատ գյուղերում (ինչպես Առջո, Նուխի, Վարդաշեն) ազգաբնակչությունը խառն էր. այստեղ ապրում էին թաթարներ, հայեր, հրեաներ: Չայերը, ինչպես հրեաները (Նուխիում և Գուսալիում - Ա. Կ.), տանջվում էին թաթար-մահմեդականների կեղեքումներից: Բացի դրանից՝ հայ-հրեական հարաբերությունները շատ լարված էին: Չաճախ էին տեղի ունենում կրոնական բնույթի արյունալի բախումներ, որոնք հրեաների դեմ զրգռում էր տեղի հայ հոգևորականությունը»:

Այս նույն առաջին հատորում հեղինակը շարունակում է ոչ տրամաբանորեն պնդել հրեաների նկատմամբ հայերի կողմից դրսևորած անբարեհաճության մասին: Նշելով, որ 1856 թվականին Վարդաշեն գյուղում տեղի ունեցած հրդեհից հետո հայերը ընդունել, կերակրել և պատսպարել են հրեաներին, հեղինակը միաժամանակ պնդում է, որ 1864 թվականի հրեական գյուղի հրդեհը տեղի էր ունեցել «Չարևան բնակչության կողմից տեղի հայերի դրդմամբ»:

Տավալի է, որ այս աշխատանքը գրելիս հեղինակը չի շեշտել հրեաներին և հայերին վիճակված ծանր ճակատագրի ընդհանրությունը:

¹ Ицхак Давид, "История евреев на Кавказе", "Кавказский", Тель-Авив, 1991, в 2-х томах.

Հիմնվելով Փարիզի Ասիական ընկերության անդամ հրեա Գ. Չեորնիի «Թերեքի մարզի լեռնային հրեաների մասին 17-րդ դարի սկզբից մինչև մեր օրերը համառոտ պատմական տեղեկություններ» մեմագրության վրա՝ նա այստեղից ևս վկայաբերում է առանձին հատվածներ, ուր «մատնանշվում են» հայերի կողմից հրեաների նկատմամբ գործադրված ճնշման դեպքեր:

«Առաջներում Ախալցխայի հրեաներն ապրում էին Մարդա գյուղից ավելի հյուսիս, որտեղ կանգնած էր հինավուրց մի սինագոգա, հետագայում քանդված հայերի կողմից» (էջ 84): Ծանրակշիռ գիտնականն այսպիսի անհեթեթություն չէր գրի, քանզի 17-19-րդ դարերում Ախալցխայի կառավարիչները ոչ թե հայերն էին, այլ Ախալցխայի փաշան, իսկ հետո այս տարածքը (կամ Փաշախիկը) մտավ ռուսական կայսրության Կովկասի փոխարքայության կազմի մեջ, իսկ ինչպես հայտնի է, կայսերական հողերը, ինչպես նաև այդ հողերի վրա գտնված շինությունները տնօրինում էր ոչ թե հայ գյուղացին, այլ պետական գույքի նախարարությունը և Կովկասի քաղաքացիական մասի գլխավոր կառավարիչը, ուստի բոլոր դժգոհությունները պետք է հասցեագրել նրանց:

Երկրորդ հատորի 109-րդ էջում Ի. Դավիդը նշում է այդ նույն Գ. Չեորնիի 1870 թ. Կովկաս կատարած ճանապարհորդության մասին, որի ժամանակ նա բերել էր հույն ժողովրդին ուղղված Հույն Ուղղափառ Եկեղեցու Պատրիարք Գեորգիի ուղերձը, որում նա հույներին նախատում էր այն կասկածանքի համար, թե իբրև հրեաները ծիսակատարության ժամանակ օգտագործում են քրիստոնյա երեխաների արյունը:

Իր ճանապարհորդության ժամանակ Գ. Չեորնին, նպատակ ունենալով հայտնաբերել հին հրեական ձեռագրեր, այցելեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին: 1870 թ. օգոստոսին նա ընդունվեց Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի Կաթողիկոսի կողմից: Ընդունելության ժամանակ Գ. Չեորնին Վեհափառին խնդրեց հույն Պատրիարքի նման ուղերձով դիմել իր հոտին: Վեհափառ Չայրապետը այսպիսի խնդրանքից շատ զարմացավ, բայց, այնուամենայնիվ, 1870 թ. օգոստոսի 16-ով թվագրված կոնդակում, անդրադառնալով այս հարցերին (թ. 272), զարմանքով նշում էր նման տարօրինակ խնդրանքի մասին (տե՛ս «Անկասկած Պետական Պատմական Կենտրոնական արխիվ, գ. 57, ց. 2, գ. 16, թ. 79-80): սակայն, Վեհը հրաժարվում էր դիմել իր հոտին՝ պատճառաբանելով, որ այդպիսի առաջարկը կարող է ճիշտ չընդունվել և ընկալվել:

Ապա Ի. Դավիդը, հիմնվելով Գ. Չեորնիի զրածների վրա, ուր նշվում է, որ Երևանի նահանգում տասնհինգ պարսիկների ձեռքով իր երկու տղաների հետ միասին մորթվել էր նաև ունևոր մի հրեա վաճառական, գրում է. «Անկասկած այստեղ ասված է Հայաստանի պարսիկների մասին: Սակայն ոչ մի կասկած չկա, որ Հայաստանի սահմաններում, ինչպես նաև ամբողջ Կովկասում, հակահրեական ելույթների նախաձեռնողները կարող էին լինել և իրենք՝ հայերը» (էջ 110):

Դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբում Ռուսաստանի հրեության մի զգալի մասը հասկացավ, որ Ռուսաստանին սպասում են անասելի ցնցումներ: Ռուսական բանակի ապաշնորհ հրամանատարությունը, որոնց մեջ շատ էին գերմանացիները, գերմանամետ պալատական շրջանները,

վկայում էր ուսական բանակի շուտափույթ պարտվելու և դրանից հետո սպասվող համընդհանուր ցնցումների և հրեական ջարդերի մասին: Հենց այդ պատճառով հրեաները, դուրս գալով հուդայականությունից, սկսեցին ընդունել ուսական ուղղափառությունը, ինչպես նաև Հայոց Եկեղեցու դավանանքը: Պատմության այս էջի մասին, կարելի է ասել, շատ քիչ է հայտնի: Հրեաները դիմում էին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին Ռուսաստանի տարբեր ծայրամասերից, ինչպես նաև Անդրկովկասից: 1917 թ. Մայր Աթոռը թույլատրեց Հայոց Եկեղեցու ծեսով մկրտել Թիֆլիսի բնակիչ Այգեկ Գուրիսին, վլադիկավկազի բնակիչ Մոշե Գիրշոնին և Լեոնտի Մարգուլիսին, հարկովի բնակչուհի Ելկե Մերսոնին և Շուշիի բնակչուհի Մարիա Պարադիչին:

1915 թ. հարկովի բնակչուհի Ռիվկա Գուրեկչը Մայր Աթոռի ուղղված իր նամակում գրում էր, որ ինքը «սովորել է Հայոց Եկեղեցու պատմությունը», և խնդրում է «թույլատրել իրեն ընդունել Ակրտություն հայ-լուսավորչական ծեսով»: Բացի Ռ. Գուրեկչից, 1916 թ. Հայոց Եկեղեցում մկրտվել էր վաղարշապատի բնակչուհի Պիրել Ջեյդմանը:²

Սակայն 1916 թվականին Հայոց Եկեղեցում մկրտվելու ցանկություն ունեցող հրեաների թիվը միանգամից մեծացավ: Հենց այդ պատճառով Նոր Նախիջևանի առաջնորդության փոխանորդ Գևորգ վարդապետ Չորեքչյանը 1914 թվականի սեպտեմբերի 15-ի թ. 208 հայտարարությամբ դիմեց Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Խուդավերդյանին, ուր նշում էր, որ հրեությունից Հայոց Եկեղեցուն դարձողների հարցը քննելու համար Նոր Նախիջևանում գումարվել է քահանայական ժողով, ուր մշակվել է մի ծրագիր՝ «ըստ այնմ առաջնորդվելու համար» Նոր Նախիջևանում: Այնուհետև Գևորգ վարդապետը գրում էր. «Պարտք են համարում հայտնել և այն, որ քահանայական ժողովը ծրագիր կազմելիս ունեցել է այն համոզմունքը, թե հրեադավանների մուտքը Հայ Եկեղեցու ծոցը հայ ընտանիքի համար միայն կազմալուծող նշանակություն կարող է ունենալ, քանի որ այդպիսի դավանափոխությունները, ինչպես փորձը ցույց է տալիս, գլխավորապես կատարվում են ամուսնական հաշիվներով, որով կազմվում են ընտանիքներ, որոնց դաստիարակող այլև՛ր ընտանիքի մայրը, ո՛չ ծանոթ է ազգային սովորություններին և ո՛չ էլ գիտակ մայրենի լեզվին և ուրեմն անընդունակ հայ ընտանիք կազմելու, որ եղել է և պիտի լինի ազգային հոգու պահապանը:

...Քահանայական ժողովը՝ Եկեղեցու օրենքների և կարգերի միակերպության նախանձախնդրությամբ լցված, ցանկալի է համարում, որ ողջ թեմի համար գոյություն ունենա մի ընդհանուր հրահանգ, ուստի խոնարհաբար կխնդրեի ԲՍՐԶՐ ՍՐԲԱԶՆՈՒԹՅԱՆԴ, եթե հարմար համարեք, մշակված ներփակ ծրագիրը բարեհաճեիք ներկայացնել Ս. Էջմիածնի Սրբազան Սինոդին, որ ըստ յուր հայեցողության փոփոխությունների ենթարկելով՝ իբրև ընդհանուր հրահանգ առաջադրեր բոլոր թեմերին ի գործադրություն»³:

² ՀՀ Պատմության պետական կենտրոնական արխիվ, գ. 58, ց. 14, գ. 265, ք. 13:

³ ՀՀ Պատմության պետական կենտրոնական արխիվ, գ. 58, ց. 14, գ. 276, ք. 1:

Այս ծրագիրը, որպես «իրահանձ հրեադավանությունից Հայ եկեղեցու ծոցը անցնողների», հաստատվեց Վեհափառ Հայրապետի կողմից: Դավանափոխվող հրեաները պետք է ծանոթ լինեին Նոր Կտակարանին, Քրիստոնեական ուսմունքին, Շնորհանրական և Հայոց եկեղեցու պատմությանը և ծիսակարգին, Պատարագի խորհրդին, ինչպես նաև պետք է իմանային գոնե մի փոքր գրել և կարդալ հայերեն:

Չնայած այս պահանջներին, 1916 թվականին Հայոց եկեղեցու ծոցն անցան Առջիի բնակչուհի Օլգա Ջեյդմանը, Գուտա Խայկինան՝ Մոսկվայից, Պեսե Ռիսյերը՝ Տոբոլսկից, Դվոյրա Ռուբինը, Դվոյրա Գուլկոն և Իսիդոր Այզբերգը՝ Թիֆլիսից, Գուտա Խայկինան՝ Ալեքսանդրապոլից, Մոխեյ Կուրովերը՝ Բաքվից, և ուրիշներ: 1917 թվականին ևս մի քանի հրեաներ ընդունեցին Հայոց եկեղեցու դավանությունը:

Ինչպես արդեն նշվեց, հայերը փրկում էին հրեաներին տարաբնույթ վտանգներից, և դա դեռ ամբողջը չէր: Հայերը օգնեցին հրեաներին իրենց պատմական հայրենիքի՝ Պաղեստինի ազատագրմանը թուրքական զավթիչներից: 1916 թվականին ֆրանսիական բանակի կազմում ստեղծվեց Հայկական Արևելյան լեգեոնը, որը պետք է կռվեր թուրքերի դեմ Պաղեստինում: Դրա փոխարեն ֆրանսիական կառավարությունը խոստացավ այս լեգեոնի ստեղծողին և, կարելի է ասել նաև կնքահորը՝ Պողոս Նուբար փաշային, Կիլիկիայի անկախությունը: Հայկական լեգեոնն իր մարտական մկրտությունը ստացավ 1918 թվականի սեպտեմբերի 19-ին Պաղեստինի Ռաֆաթ-Արարա կոչվող բարձունքի մոտ, հենց այդ պատճառով ճակատամարտն ստացավ Արարայի անվանումը: Հայերը (երեք գումարտակով) կռվի բռնվեցին թուրքական «Ելդըրըմ» բանակի (իրամանատար՝ գերմանական գեներալ Լիման Ֆոն Սանդերս) զորամասերի հետ: Կռվի ժամանակ, որը շարունակվում էր մի քանի ժամ, լեգեոնները, ճնշելով թշնամու դիմադրությունը, գրավեցին շատ կարևոր բարձունքը՝ դրանով աջակցելով թուրքերի վճռմանը ժովափնյա Սարոնի դաշտավայրից և Պաղեստինից: Այդ կռիվների ընթացքում հայերը տվեցին 23 սպանված և 76 վիրավոր:

Ինչպես վերը նկատեցինք, պրոֆեսոր Ի. Դավիդի աշխատությունը շատ բովանդակալից է և բացառապես հրեա ընթերցողի համար: Ցավալի է, որ եղբայրության և բարեկամության քարոզի փոխարեն հեղինակն իր ոչ միշտ պատմականորեն ճիշտ այս աշխատությամբ հրեա ժողովրդի մեջ սերմանում է թշնամության և ատելության տրամադրություններ Կովկասի այն ազգերի նկատմամբ, որոնք ժամանակին հրեաներին ապաստան և կացարան են տվել: